

1. Η χερσόνησος του Βασιλικού (Ζάκυνθος).

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ

Γεωργία Κουρτέση-Φιλippάκη

Αρχαιολόγος-Προϊστοριολόγος

Δρ του Πανεπιστημίου των Παρισίων (Paris I - Sorbonne)

Παρά την απουσία συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας, λίθινα πελεκημένα εργαλεία περισυλλέχθηκαν επανειλημμένα στη Ζάκυνθο, και συγκεκριμένα στη χερσόνησο του Βασιλικού, ιδιαίτερα από γεωλόγους που επισκέπτονταν κατά καιρούς το νησί. Πρόσφατα η εντόπιση μιας υπαίθριας θέσης στον Άγ. Νικόλαο, κοινότητα Βασιλικού, επέτρεψε να διαπιστωθεί με βεβαιότητα ότι η Ζάκυνθος είχε ήδη κατοικηθεί από τη Μέση Παλαιολιθική. Παράλληλα, η αποκάλυψη του χαρακτήρα της υπαίθριας αυτής θέσης –εργαστήριο κατεργασίας της πρώτης ύλης– έρχεται να διαφωτίσει μια από τις πιο ενδιαφέρουσες εκφράσεις του παλαιολιθικού ανθρώπου, αυτήν της συμπεριφοράς και της προσαρμογής του στο φυσικό περιβάλλον.

2. Η θέση Άγ. Νικόλαος (Ζάκυνθος). Διακρίνονται το στρώμα I (αμμοειδείς ερυθροί άργιλοι), που περιέχει τα εργαλειολογικά σύνολα, και το στρώμα K, που συνιστούν οι απολιθωμένες ίνες.

Η Ζάκυνθος, το νοτιότερο από τα Ιόνια νησιά, αποτελείται κατά το κεντρικό τμήμα της από μια αργιλική πεδιάδα, την οποία κλείνει από τα δυτικά η οροσειρά του Βραχιώνα (749 μ.), με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, και από τα ανατολικά η λοφοσειρά του Γερακαριού και το Κάστρο. Το νησί εκτείνεται προς τα ΝΑ με τη χερσόνησο του Βασιλικού, αποτελούμενη κυρίως από αργίλους, αμμολιθούς και γύψους, όπου επικρατεί το βουνό Σκοπός (492 μ.).

Εξαιτίας της θέσης της στο κράσπεδο της ευρωπαϊκής λιθοσφαιρικής πλάκας, κοντά στο μέτωπο του Αιγαίου τόξου, το οποίο διατρέχει όλο σχεδόν τον ελλαδικό χώρο, η Ζάκυνθος υπέστη σημαντικές γεωλογικές μεταβολές. Καταβυθισμένο κατά το Κάτω Πλειστόκαινο, το νησί αναδύθηκε γύρω στα 700.000 χρόνια, και

από τότε η γενική του όψη δεν άλλαξε. Πιο πρόσφατα όμως, κατά το Άνω Πλειστόκαινο, οι συχνές μεταβολές της θαλάσσιας στάθμης είχαν ως αποτέλεσμα την αλλαγή των διαστάσεων του. Κατά την εποχή της μέγιστης εξάπλωσης των παγετώνων, πριν από 18.000 χρόνια, η θαλάσσια στάθμη ήταν κατά 120 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή και η Ζάκυνθος ήταν ενωμένη με την Κεφαλονιά, όχι όμως με τη δυτική ακτή της Πελοποννήσου. Επίσης, θέσεις που φαίνονται σήμερα παραλιακές, βρίσκονταν κατά την Ύστερη Παλαιολιθική στην ενδοχώρα, ενώ άλλες που τότε ήταν όντως παραλιακές, σήμερα βρίσκονται κάτω από το νερό.

Τα πρώτα ευρήματα, ενδεικτικά προϊστορικής κατοίκησης, οφείλονται στον γεωλόγο Α. Issel, ο οποίος επισκέφθηκε τη Ζάκυνθο μετά τους σει-

Αγγλίδας αρχαιολόγου S. Benton στα μέσα της δεκαετίας του '20 αποτελούν σταθμό στην αρχαιολογία του τόπου. Η Σ. Μπέντον περιηγήθηκε το νησί και κατέγραψε αρχαιολογικές θέσεις και ευρήματα. Όσον αφορά την προϊστορική κατοίκηση, σημειώνει ιδιαίτερα τέσσερις λεπίδες που εντοπίστηκαν στα ακρωτήρια Γέρακα και Καλογερά, στη χερσόνησο του Βασιλικού, καθώς και δύο άλλες λεπίδες οψιανού και μια "μάχαιρα εκ πυριτολίθου" που περισυνέλεξε στον Άλικανά. Τον Μάρτιο του 1936 ο Αυστριακός Η. Ζαρφέ, φοιτητής Βιολογίας τότε στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, επισκέφθηκε τη Ζάκυνθο με ομάδα βιολόγων και γεωλόγων ερευνητών. Κατά τη διάρκεια αυτής της επίσκεψης ο Ζάρφε περισυνέλεξε ένα εργαλειοκόμμο στην θέση Καστέλλο, στον όρμο του Κερίου. Η παρουσία οστράκων κεραμικής τον οδήγησε προφανώς να χρονολογήσει αυτή τη θέση στην Νεολιθική εποχή. Τέλος, προϊστορικές θέσεις εντοπίστηκαν στη Ζάκυνθο κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του καθ. Α. Σορδίνια τον Οκτώβριο του 1965. Οι θέσεις αυτές, που βρίσκονται στη χερσόνησο Βασιλικού-Γέρακα, στο Καλαμάκι, στον Άγιο Σώστη, το Παλαιόκαστρο, την Κυψέλη και τις Άλικες, έδωσαν άφθονα εργαλειοκόμμο και σε μερικές περιπτώσεις κεραμική. Κατά τον Α. Σορδίνια, παρατηρήθηκαν ενδείξεις κατοίκησης κατά την Παλαιολιθική και Νεολιθική εποχή καθώς και κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία.

Στα πλαίσια της γεωλογικής έρευνας που διεξήγαγε στα Ιόνια νησιά ο D. Soréι στα τέλη της δεκαετίας του '80, με στόχο τη μελέτη της νεοτεκτονικής της περιοχής, εντοπίστηκε στη Ζάκυνθο μια νέα, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα θέση. Η θέση αυτή, υπαίθρια, βρίσκεται στη μικρή χερσόνησο που κλείνει από τα βόρεια την παραλία του Αγ. Νικολάου, κοντά στο χωριό Βασιλικός. Η στρωματογραφική ακολουθία, κατά τον Δ. Σορέλ, παρουσιάζεται ως ακολούθως:

- α: θαλάσσιοι άργιλοι και ψαμμίτες του Ανώτερου Μειόκαινου, οι οποίοι επικαλύπτονται από ένα σύνολο αποτελούμενο από:
- β: κροκαλοπαγή και ψαμμίτες,
- γ: αργιλικούς γύψους,

3. Εργαλειοκόμμο από τον Αγ. Νικόλαο (Ζάκυνθος). Διακρίνονται στην πρώτη σειρά οι κροκάλες πυριτολίθου στη φυσική τους μορφή. Στη δεύτερη σειρά οι πελεκημένες κροκάλες και στην τρίτη οι πρώτες φολίδες (éclats entamés).

σμούς του 1893 και περισυνέλεξε λίθινα εργαλεία σε πολλά σημεία της χερσονήσου του Βασιλικού. Ο Σπίρως δε Βιάζης αναφέρεται πολύ χαρακτηριστικά σ' αυτά τα ευρήματα σημειώνοντας: "ότι η Ζάκυνθος ήτο κατοικημένη προ της ιστορικής εποχής είμεθα βέβαιοι. Ο ημέτερος φίλος γεωλόγος κ. Ισσέλ εύρε παρά τω Βασιλικώ και Βροντονήρω αρκετά τεμάχια εργαλείων της λιθίνης εποχής άτινα αποδεικνύουσιν ότι από των προϊστορικών χρόνων υπήρχον άνθρωποι εν τη νήσω ... από του Άι Σώστη μέχρι πέραν του Γυψολίθου ... και εκεί ευρέθησαν μάχαιρα της λιθίνης εποχής".

Από την εποχή της επίσκεψης του Α. Ισσέλ στη Ζάκυνθο έως και το τέλος του πρώτου τέταρτου του 20ού αι. καμιά έρευνα, γεωλογική ή αρχαιολογική, δεν έγινε στο νησί. Έτσι, οι έρευνες της

δ και **ε**: γαλάζιους αργίλους,
ζ: ασβεστοαργίλους κίτρινου χρώματος.
Προς το τέλος του Κάτω Πλειστοκαινού ή την αρχή του Μέσου το σύνολο αυτό επικαλύφθηκε σε ασυμφωνία από:

η: χερσαίους ερυθροκαστανούς αργίλους,
θ: μια θαλάσσια αναβαθμίδα του Τυρρηγίου,
ι: αμμόαιδες ερυθρούς αργίλους και
κ: απολιθωμένες θίνες.

Το εργαλειώδες σύνολο που χαρακτηρίζει τη θέση Αγ. Νικόλαος προέρχεται από το στρώμα **ι**, που αποτελείται από αργιλικές και αμμοειδείς αποθέσεις ερυθροχρωμάτων και επικαθεται στη θαλάσσια αναβαθμίδα (**θ**) του Άνω Πλειστοκαινού. Όλα τα τέχνηρα διατηρούν τις πλευρές και τις ακμές κοφτερές, πράγμα που σημαίνει ότι δεν έχουν υποστεί καμιά μετακίνηση. Αντίθετα, η επιφάνεια πολλών ευρημάτων παρουσιάζει έντονη χρωματική αλλοίωση (πατίνα), που οφείλεται στην παραμονή τους στα ερυθροχρώματα.

Η θέση του Αγίου Νικολάου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, από την άποψη ότι αποτελεί πηγή πρώτης ύλης, γεγονός που έπαιξε αναμφισβήτητη καθοριστικό ρόλο για την ανθρωπινή εγκατάσταση. Κροκάλες πυριτόλιθου, των οποίων το μέγεθος κυμαίνεται μεταξύ 3 και 7 εκ., αφθονούν στο στρώμα **θ**. Οι παλαιολιθικοί σύγχαζαν σ'αυτή τη θέση για να περισυλλέξουν την πρώτη ύλη για την κατασκευή των εργαλείων τους. Η αποφοίωση των κροκάλων γινόταν επί τόπου, όπως μαρτυρεί η παρουσία πολυάριθμων φολιδών (eclats entames) που προήλθαν από το πρώτο χτύπημα και που διατηρούν στην επάνω όψη τους τον εξωτερικό φλοιό της κροκάλας.

Η παρουσία επίσης πολλών φολιδών με υπόλοιπα εξωτερικού φλοιού στις πλευρές, ο μεγάλος αριθμός πυρήνων που βρίσκονται στο στάδιο της αποφοίωσης, οι πελεκημένες κροκάλες (galets taillés) καθώς και ο μικρός αριθμός εργαλείων συντηρούν ότι τα πρώτα στάδια καταργασίας λάβαναν χώρα στην ίδια θέση. Πρόκειται δηλ. για θέση που αποτελούσε συγχρόνως και εργαστήριο καταργασίας πρώτης ύλης (atelier de taille).

Η έρευνα στον Άγιο Νικόλαο έμεινε στο αρχικό στάδιο της εντόπισης της θέσης και δεν προχώρησε σε ανασκαφή. Απουσιάζουν λοιπόν τα στοιχεία που θα μπορούσαν να δώσουν κάποια απόλυτη χρονολόγηση. Ωστόσο, γεωλογικές ηλικίες, όπως αυτή του Τυρρηγίου που αποδόθηκε στη θαλάσσια αναβαθμίδα (**θ**) επί της οποίας επικαθεται το στρώμα **ι**, και τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά του υλικού μας οδηγούν στο να αποδωσουμε τη θέση και το εργαλειώδες σύνολο στη Μέση Παλαιολιθική.

Ατυχώς, στη ΝΔ Ελλάδα δεν έχει ανασκαφεί ακόμα καμιά θέση της Παλαιολιθικής ώστε να διαθέτουμε ένα έγκυρο χρονοστρωματογραφικό πλαίσιο και αρχαιολογικό υλικό κατάλληλο για σύγκριση. Έτσι, δεν μπορούμε παρά να περιοριστούμε σε αναφορές σε εργαλειώδες σύνολα που περισυλλέχθηκαν κατά καιρούς επιφανειακά στον άμεσο περίγυρο της Ζακύνθου.

Τα εργαλειώδη σύνολα που πλησιάζουν περισσότερο το υλικό του Αγ. Νικολάου είναι αυτά που περισυλλέχθηκαν στις θέσεις οι οποίες

εντοπίστηκαν από μια γαλλική αποστολή στην πεδιάδα της Ηλείας, στη δυτική Πελοπόννησο. Πρόκειται για υπαίθριες θέσεις που απαντούν κυρίως στην περιοχή της Αμαλιάδας και του Καστρίου. Το υλικό προέρχεται από διαφορετικά στρώματα και κατανέμεται σε τρεις σειρές, από τις οποίες οι δύο πιο παλιές αναντοί στην Μουστερία πολιτισμική φάση. Η τρίτη, νεότερη, αντιπροσωπεύει μια πολιτισμική φάση της "Υστερης Παλαιολιθικής. Πελεκημένες κροκάλες απαντούν σε όλες σχεδόν τις θέσεις της Ηλείας και σε όλα τα στρώματα.

Άλλα αντίστοιχα εργαλειώδη σύνολα περισυλλέχθηκαν στην Κεφαλονιά. Στη χερσόνησο του Φισκαδού, στα ΒΑ του νησιού, τα εργαλειώδη σύνολα που περισυλλέχθηκαν σε ερυθροχρώματα περιλαμβάνουν τύπους χαρακτηριστικούς της Μέσης Παλαιολιθικής. Πελεκημένες κροκάλες περισυλλέχθηκαν εξάλλου στη Νέα Σκάλια, στα ΝΑ του ίδιου νησιού, χρονολογικά όμως τοποθετήθηκαν στην Πρώιμη Παλαιολιθική.

Αν απομακρυνθούμε από τον άμεσο περίγυρο της Ζακύνθου, παρατηρούμε ότι το υλικό του Αγ. Νικολάου παρουσιάζει αναλογίες και ομοιότητες με εργαλειώδη σύνολα που χαρακτηρίζουν την Ποντιακή πολιτισμική φάση, η οποία αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της Μέσης Παλαιολιθικής στην κεντρική Ιταλία. Παρόλληλα με τις τυπολογικές ομοιότητες, το ιδιαίτερο κοινό χαρακτηριστικό αυτών των ιταλικών και ελληνικών θέσεων είναι η επιλογή και η χρήση των κροκάλων από τον παλαιολιθικό άνθρωπο, ως πρώτης ύλης για την κατασκευή του εργαλειώδους εξοπλισμού, στοιχείο που απαιτεί ευρύτερη διερεύνηση.

Σημειώσεις

Ευχαριστώ θερμά τον Δ. Σορέλ, στον οποίον οφείλεται και η εντόπιση της θέσης, και τον Μ. Δεσμυτάκη, για τις εποικοδομητικές τους συζητήσεις σε θέματα γεωλογίας της Ζακύνθου, καθώς και την Μ. Σιδιροκαστρίτση για τις πολιτισμικές πληροφορίες της. Για την εντόπιση της θέσης ενημερώθηκε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Απ. Οκμίας και η προϊστάμενη του Μουσείου Ζακύνθου, στο οποίο και παραδόθηκαν τα ευρήματα.

Η στρωματογραφία της περιοχής δημοσιεύθηκε στο τεύχος 59 του ίδιου περιοδικού, σ. 26, φωτ. 34.

New Data of Palaeolithic Habitation on Zakynthos

Georgia Kourtesi-Phillipakis

Although no systematic archaeological research exists, chopped stone implements have been repeatedly surveyed on Zakynthos, specifically from the Basiliko peninsula, by geologists who visited the island occasionally. The location of an open-air site at Hagios Nikolaos recently, a community of Basiliko, supported the argument that Zakynthos had already been inhabited since the Middle Palaeolithic. The identification of the character of this site – a workshop of raw material – comes to elucidate one of the most interesting expressions of Palaeolithic man, that of his behaviour and adjustment to the natural environment.

Βιβλιογραφία

- Benton S., 1931-32. "The Ionian Islands. I. Zakynthos". *The Annual of the British School of Athens*, 32, σσ: 213-220.
Βιάζ 2, 8ε, 1989. "Η Ζακύνθος υπό γεωλογική έποψη". *Αι Μουσεία*, σσ: 142-143.
Chavaillon J. et N. et F. Hours, 1969. "Industries paléolithiques de l'Élide. I. Région d'Amalios". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 91, σσ: 151-201.
Chavaillon J. et N. et F. Hours, 1969. "Industries paléolithiques de l'Élide. II. Région de Kastros". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 93, σσ: 97-151.
Cubuk G. A., 1976a. "Altpaläolithische Funde von dem Mittelmeerstrand bei Nea Skalia auf Kephallonia (Griechenland)". *Archäologische Korrespondenzblatt* 6, 175-181.
Καβρίδης Γ., 1984. Παλαιολιθική Κεφαλονιά. Αθήνα, Φυρτζής.
Κουρτεσι-Φιλιππάκη Γ., 1993. "Η προϊστορική κατοίκηση της Ζακύνθου". *Πρακτικά του 4^{ου} Συνεδρίου "Ο οικισμός της Ζακύνθου από την Αρχαιότητα μέχρι το 1953"*. Αθήνα, Εταιρεία Ζακύνθια Σπουδών, 33-43.
Kourtesi-Phillipakis G. et D. Soré, 1996. "Aghios Nikolaos, Vasilikos: 'un nouveau site préhistorique dans l'île de Zakynthos (les îonienes, Grèce)'" in: *La vie préhistorique*. Dijon, Faton, 240-243.
Σορέλιος Α., 1970. "Άνω εργαλεία από την προϊστορική Ζακύνθο". *Κερκυραϊκή Χρονικά*, 1, σσ: 122-130.
Soré D., 1989. "L'évolution structurale de la Grèce nord-occidentale depuis le Miocène dans le cadre géodynamique de l'arc égéen". *Thèse d'État*, Université de Paris-sud, Centre d'Orsay.
Taschini M., 1979. "L'industrie lithique de Grotta Guattari au Mont Croce (Luturno): définition culturelle et chronologique du Pontinien". *Quaternaria* XXI, σσ: 179-247.
Zapfe H., 1937. "Spuren neolithischer Besiedlung auf Zante". *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, 24, σσ: 158-163.